

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕ ТЕҢ ОРТОК, ТҮЗҮЛҮШҮ БИРИ-БИРИНЕ ТОЛУК ДАЛ КЕЛГЕН ЭКВИВАЛЕНТ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

ТЕНТИЕВ А.

Мындай түзүлүштөгү фразеологизмдерди эки тилде түзүлүшү, жана ошондой эле, маанилери да бири-бирине дал келген, тең орток экенин баса белгилеп кеткибиз келет. Алар саны жана сапаты боюнча да тең орток орун алган уңгу сөздөрдүн көрөңгөсү бай гана эмес, өтө мол жана жыш орун аларын байкайбыз.

Сөзүбүз кургак болуп калбасы үчүн аны ырастаган тилдик фактыларды далил келтирели.

Эки тилде эквивалент болгон фразеологизмдерди талдоодо жана аларды ылгап алууда алардын курамындагы сөз сыңарларынын түзүшүнө жана лексикалык маанилерине лексико-грамматикалык багытта, тактап айтканда, алар эркин сөз айкашы же туруктуу сөз айкашы катарында колдонулганына басым жасоо – ал экөөнүн эң негизги критерийи (ажыратуучу чеги) экенин эске алышыбыз зарыл.

Аталган маселени илимий негизде чечүү, так аныктоо үчүн үч түрдүү багытта: лексикалык маанисине, кайсы сөз түркүмүнө таандык экенине, грамматикалык жактан сүйлөмдүн кайсы мүчөсү катарында милдет аткарына, ток этер жерин айтканда, лексико-грамматикалык жактан талдоого алынганда фразеологизмдердин табиятында катылып жаткан ички сыры менен чыныгы жүзү-маңызы так аныкталат, билинет, түшүнүктүү болот.

Ошентип, жогоруда аталган үч аспектинин биримдигинде караганда эки тилде тең орток колдонулган фразеологизмдердин тизмесин мисалдары менен далил келтирсек, алар төмөнкүдөй.

Баш сөзү катышкан фразеологизмдер

Баш болуу М: <i>Кара баркут кемселчен Саякбай акенин директор баш болгон бир топ мугалимдер ээрчитип келди (Осмоналев).</i>	Baş olmak
Баш ийүү М: <i>Бул өмүрдө эч кимге баш ийбедим. (Жантөшов).</i>	Baş eğmek, boyun eğmek
Баш катырма М: <i>Жаңыдан гана кадам ишилтеген өмүрүмдө ушунчалык баш катырмаларга кездешүүдөмүн (Бейшеналиев).</i>	Kafa şişirmek
Баш кошуу М: <i>Баатырлар баш кошуп, сап-сап болуп жөнөштү.</i>	1. Birlikte olmak, 2. Evlenmek
Баш-көз болуу М: <i>Кой сен үй-жайга, тегирмениңе баш-көз бол (Бейшеналиев).</i>	Baş göz olmak
Башка келүү М: <i>Башка келсе көтөрбөскө чара жок.</i>	(Felaket veya musibet) Başa gelmek
Башка түшүү М: <i>Карыпчылык абал башка түшүп, муңкүрөп отурган кишилердин көңүлүн көтөргүсү келди окшойт (Ала-Тоо).</i>	(İş) Başa düşmek
Башка чыгуу М: <i>Башкарма, башкарма деп койсо, башка чыгып баратасың (Абакиров).</i>	Başa çıkmak, tepesine çıkmak
Баштан аяк М: <i>Деле сүрүштүрүп тыяк-бияк, ата-жотолорубузду баштан аяк бүт билишет экен (Бейшеналиев).</i>	Baştan ayak

Баш адашуу М: <i>Ал гүлдөрдүн улам бирине учуп-конгон эң сонун кооз көпөлөктөрдөн башың адашат (Мидин).</i>	Kafası karışmak
Баш айлануу М: <i>Башым айланып, бүткөн боюм жанчылгандай, тырп этерге каруум жоктой сезилет (Жантөшев).</i>	Başı dönme
Башы байлануу М: <i>Аталаш агабыз-Акинге баш байлап койсок кантет? Сага айтайын деп оозум батпай жүрбөйбү (Осмоналиев).</i>	Başını bağlamak (Genellikle nişanlı, sözlü kızlar için söylenir)
Башы катыруу Башы ооруу М: <i>Атам барда мынчалык камыгып, турмуш жөнүндө баш катыруу кайда дейсиң (Абдукаримов).</i>	Başı ağrımak
Башы шишүү М: <i>Ойлой берип башым шишиди, эч нерсе чыга турган эмес. («Чалкан»)</i>	Başı şişmek, kafası şişmek
Башын байлоо М: <i>Башымды байлап коюп, мени да, аялымды да кул, күң ордуна жумшайт экен.</i>	Başını bağlamak
Башын жеди М: <i>Кул-кутан, жарды-жалчыдан канчасынын башын жеди. –Өзгөнү коелу... баатыр Шеримбектин эле куну канчага турат? (Бейшеналиев).</i>	Başını yedi
Башын ташка урса да Башын ташка койгуласа да М: <i>Башымды ташка койгуласам да толу аяк толугу менен колго тийбей турганына түшүмдүм (Каимов).</i>	Başını taşlara vursa da
Башына бак конуу М: <i>Эми жаңы өкматтын аркасында башына бак конгон мына бул кайниңдин аркасы да (Сыдыкбеков).</i>	Başına devlet kuşu konmak
Башына келүү2 М: <i>Долой адамга сынтакчу элем, кантейин, өз башыма да келди (Ала-Тоо).</i>	2. (Hesapta olmayan bir iş) Başına gelmek
Башына кирбөө М: <i>Арзыматты сүйүү деген ой башыма да кирген эмес (Жантөшев).</i>	Kafasına girmemek, kafası basmamak
Башына куш конуу М: <i>Бактыбектин башына куш конуп, болуп-толуп турган кези («Ала-Тоо»).</i>	Başına kuş konmak
Башынан бак кушу учуу М: <i>Башынан бак кушу уча баштаган бай, манаптардын каршылыгы күчөй баштады (Жантөшев).</i>	Başından devlet kuşu uçmak
Каны башка тебүү Каны башына тебүү М: <i>Көкүрөгү ачышып, каны башка тээп, жүрөгү жарылып кетчүдөй түрсүлдөйт (Айтматов).</i>	Kan beynine sıçramak, Kan tepesine sıçramak

Көз сөзү катышкан фразеологизмдер

Ач көз М: <i>Менин колумдан келсе, мына бу дүнүйөкор, ач көздөн бечара дунганды бошотуп алууга даяр элем (Элебаев).</i>	Aç göz
--	--------

Жаман көзү менен кароо М: <i>Экөө үйгө киргенде көйнөгүн жсамап отурган кемпир жсаман көзү менен акшыя бир карап койду да, кайра ишин уланта берди (Айтматов).</i>	Kötü gözlerle bakmak
Ийненин көзүнөн өтүү М: <i>Каерге барсаң соодагерлер соймоңдоп ийненин көзүнөн шукишурулуп өтөт, ошолордун күнү тууп жатат азыр («Советтик Кыргызстан»).</i>	İğnenin deliğinden geçmek
Ийненин көзүндөй М: <i>Ийненин көзүндөй иш үчүн мени убара кылбай эле койсоң болмок («Ала-Тоо»).</i>	İğne deliği gibi, çok küçük
Көз айырбоо М: <i>Келаткан аялдан көзүмдү айырбай, бүшүркөп кайра –кайра карай бердим («Ала-Тоо»).</i>	Gözünü ayırmamak
Көз алдынан кетпөө М: <i>Ай, кагылайын Алтынай ай! Баягы Алтынай жок, анын акыркы элесин алигиче көз алдымдан кетире албайм (Жантөшов).</i>	Gözünün önünden gitmemek
Көз ачык өтүү М: <i>Ал кыйын күндөрдү көрүп, бу дүйнөдөн тек гана көзү ачык бойдон өткөн экен (Жигитов).</i>	Gözü açık ölmek/ Gözü arkada ölmek
Көз ачып-жумганча М: <i>Сай сөөгү сыздаган Батийна көз ачып-жумганча бөктөрүнчөктү жукалай салып, Канымбүбүнү учкаштырып алды (Сыдыкбеков).</i>	Göz açıp kapatıncaya kadar
Көзү тойбоо М: <i>Эч нерсеге көзү тойбогон байлардын кылар иши ушул да (Абдукаримов).</i>	Gözü doymamak
Көзүн албоо М: <i>Алымкул башын көтөрбөй, Буурсун жиреп бараткан Бороздон көзүн албады (Абдукаримов).</i>	Gözünü alamamak
Көзүн кадоо Көзүн тигүү Көзүн түшүрүү М: <i>Серкебай тултуюп, бир саамга унчукпай, бөрү тиктеш салып, элчиге көзүн кадады (Осмоналиев).</i>	Gözünü dikmek, (Gözünü almadan bakmak)
Көзүнүн кыйыгы менен кароо Көз кыйыгын салу М: <i>Нары чете мылтыкчан солдат мурутун салаңдатып, көз кыйыгын салып, чылым ороп турган (Касымбеков).</i>	Göz ucuyla bakmak, gözünün kenarından bakmak
Көзгө урунуу Көзгө түшүү Көзгө чалдыгуу Көзгө чалынуу Көзгө илинүү М: <i>Акылбек эрте чыгып алыптыр, жат көзгө урунабы деп, күндүн батышын күтүп арыктын ичинде отурду (Жусупов).</i>	Gözüne çalınmak
Көз акы М: <i>Чеченде жалпынын сөз акысы бар, байда кедейдин көз акысы бар (макал).</i>	Göz hakkı
Көз боёмочу М: <i>Мейманканада жатып</i>	Göz boyayan

«Терисин тешип чыгаар күнөө жасаган көз боемочулар» деген макала жаздым (Осмоналиев).	
Көз тийүү М: <i>Ашка, тойго ээрчитсем көзү тиет деп, Аял жүрөм баламды («Эр Табылды»).</i>	Göz değmek, nazar değmek
Көзүңдү кара! М: <i>Сен бала, көзүңдү кара, өзүң комсомол болуп туруп, кой өлтүрүшүң уят, - деп күнүлдөдү да кайра жүрүп кетти (Жантөшев).</i>	Gözünü aç!
Көзгө суук көрүнүү: М: <i>Айганыштын каны качып, кумсарып көзгө суук көрүндү (Байтемиров).</i>	Göze soğuk görünmek
Көзү ачык М: <i>Бул «көзү ачык» атанган кара жиндүү бакшыны нөкөрлөр не дейт, эми не түрдүү сыр көрсөтөр экен дешип, үрөйлөрү учуп карашты (Касымбеков).</i>	Gözü açık , göz açık
Көзү ачык кетүү М: <i>Тиричиликтин айласынан жер кезип жүрүп, ошол бойдон көзү ачык кеткен эмес, ал жарыктык (Үмөталиев).</i>	Gözü açık ölmek
Көзү ачылуу М: <i>Бирчыны ээрчип жүрүп Берендин көзү ачылды. Чалдыр-мулдур комуз чертчү эле, чоң комузчу болду (Осмоналиев).</i>	Gözü açılmak
Көзү түшүү М: <i>Көйкашканын ошол жоргого көзү түшүп, эптеп ажыратып алуунун жолун издейт (Көчкөнов).</i>	(Bir şeye) Gözü düşmek
Көз тоюу М: <i>Балам керилген жигит болгон экен деп, көзүм тойгон ошондо (Өмүрбаев).</i>	Gözü doymak
Көзү аккыр! М: <i>Көзүң аккыр эмне болду, сага! Көзүң аккыр, карбаластабай түз баспайсыңбы? («Ала-Тоо»).</i>	Gözün aksın!, Gözün çıksın!
Көзүңдү ач! М: <i>-Мырза көзүңүздү ачыңыз! Мырза, дагы айтам, абийриңиз барда кетип калыңыз (Каимов).</i>	Gözünü aç!
Көзүн боё М: <i>Бир адам ушунча калайыктын көзүн боеп, көңүлүн байлап салдыбы? (Бейшеналиев).</i>	Gözünü boyamak
Көзгө жылуу учуроо М: <i>Мунун баары да көзгө жылуу учурайт, бирок эмнегедир эстей албай жатым (Баялиев).</i>	Gözüne sıcak görünmek
Көзгө суук учуроо М: <i>Анын кейпи негедир көзгө суук учурады («Ала-Тоо»).</i>	Gözüne soğuk görünmek
Көздүн карегиндей сактоо М: <i>Мектеп жашынан баштап коомдук мүлктү көздүн карегиндей сактоого үйрөнөбүз (Медетов).</i>	Gözünü bebeği gibi korumak
Көз жашын көл кылуу М: <i>Агасынан тирүүлөй бөлүнгөн кыз тамак да ичпей көз жашын көл кылып, боздоп гана отурат (Өмүрбаев).</i>	Gözyaşlarını sel (göl) etmek

Ооз сөзү катышкан фразеологизмдер

Жүрөгү оозуна келүү Жүрөгү оозуна капталу, Жүрөгү оозуна тыгылуу Жүрөгү оозуна кептелүү М: <i>Бирок, талаанын четине жеткенде, жүрөгү оозуна кептелип кайсалап калды («Ала-Тоо»).</i>	Yüreği ağzına gelmek
Жаны оозуна келүү М: <i>Төрөлөрдүн жаны оозуна келип, келмеден башканы айтпай калышыты (Абдукаримов).</i>	Canı ağzına gelmek
Ооз ачырбоо М: <i>Андан башка айланын жоктугу ооз ачырбай, кимдин да болсо демин кесип тунжуратты (Касымбеков).</i>	Ağzını açtırmamak
Оозго батпас сөз айтуу М: <i>Ошондо Канат тарабындагылардын бирөө «оозго батпас сөздү айтып» турганын кара! (Ш.Үмөталиев).</i>	Ağza alınmayacak söz söylemek
Ооздон оозго көчүү М: <i>Ал ооздон оозго көчүп, тоо арасында ырдалып келген (Осмоналиев).</i>	Ağızdan ağza dolaşmak (yayılmak)
Ооздон түшүрбөө М: <i>Үйрөнүп, Байымбет байкебиздин казалы деп... кыз оюндарында ооздон түшүрбөй ырдап жүрсөк дейбиз (Бейшеналиев).</i>	Ağızdan düşürmemek
Оозу барбоо М: <i>Алмакан апа элден мурун почтодон укса да айтууга оозу барбай, үйүнө ыйлап кирип кетти (Жусупов).</i>	Dili (bir şey söylemeye) varmamak
Оозу күйүү М: <i>Эчен оозу күйүп, жалкотой болгон кургур, калыс сөзүн айта албай жалтактап, артын качырды (Кыдырмышев).</i>	Ağzı yanmak (dili yanmak)
Оозуң кайсы десе мурдун көрсөтүү М: <i>Кимиси кайсы жумуш аткаарын билбей, оозуң кайсы десең, мурдун көрсөтөт («Чалкан»).</i>	Ağzın nerede dense burnunu göstermek
Оозун жап кылуу М: -Эми, мырза, ошент оозуңду жап кыл, айтып коеюн, ыраазы кылам... <i>(Касымбеков).</i>	Ağzını kapamak
Оозун оорутуу М: <i>Болбогон ишке оозуңду оорутпа.</i>	(Ağzını yormak) Boşu boşuna konuşmak
Оозуна албоо М: <i>Ал ата-энесин оозуна алганга да жарабады.</i>	Ağzına almamak
Эл оозу элек М: <i>Айтор эл оозуна элек эмести, кандай десе ошо десин, деги ишиңди айтчы (Ашымбаев).</i>	El ağzı elek, Elin ağzı torba değil ki büzesin

Пайдаланылган адабияттар:

1. «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү» Ж.Осмонова, К.Конкобаев, Ш.Жапаров. Бишкек-2001
2. Türk Dilinin Deyimler Sözlüğü 1. Cilt. Ömer Asım Aksoy. TDK. Ankara 1995.
3. Türk Dilinin Atasözler Sözlüğü 2. Cilt. Ömer Asım Aksoy TDK. Ankara 1995.
4. «Кыргыз жана түрк тилдеринде «баш» жана анатомиялык атоолорго байланыштуу фразеологизмдер» Гүнгөр Ахмет. Бишкек-2003